

ШЫН

№ 48
(17692)

2009 чылдың
апрель 30,
четверг

Садар өртөз
4 рубль.

Иитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ЧАСТЫН БОЛГАШ КҮШ-АЖЫЛДЫН БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ!

Ай-кыс Маспык-оолдун фотоколлажы.

Май 1-ни чүге чылдың-на демдегеп, байырлап турар бис деп айтырар болза, бистин аравыста ону билир кижилер кончуг эвээш. Ынчангаш бо байырлалдың төөгүзүн допчузубиле-даа билип алыры кымга-даа артык эвес.

Чүс чээрби ажыг чыл мурнунда Американың үлетпүр бүдүрүлгелеринге ажылдап турган ажылчыннар хүнде 12 шак дургузунда берге ажылды кылып тургаш, амыдыралынга чедишпес эвээш төлевирни ап турганнар. Оларның назы четпээн ажы-төлү ада-иези-биле бир демей ажылды кылып турда-ла, шалыңының чартыын төлээрин доктааткан. Ынчангаш ажылчыннарның амыдырал-чуртталгазы кончуг яды-түрөгү турган. Баштайгы үелеринде олар күш-ажылын болгаш эргелерин камгалаар дугайында билбес, ынаар сагыш

салбас турганнар.

Чоорту ажылчыннар боттарының эргелерин организастыг камгалаарының демиселин чорудуп эгелээн. Оларның тайбың негелделеринге бай-хөреңгитеннерниң эрге-чагыргазы таарышпаан. Америк төөгүчү Ф.Фонерниң бижип турары-биле алырга, ажылчыннар каяла чаңгыс черге хөйү-биле чыгылы бээр болдур, аъттыг болгаш чадаг полиция отрядтарының дайынчылары кам-хайыра чокка кымчылап тургаш, тарадыр сывырар турган. Орта харыы кылдыр полициядан болгаш дайынчылардан, ажыл-

чыннарны камгалаар чепсектиг бөлүктөргө тургускан. Оон эгелекчи Чикагонун анархистер болган, оларның идепкейлиг болгаш быжыг туруштуу ажылчыннарны фабрика, завод ээлери хөреңгитеннерниң дерзии аажылаашкыннарынга удур демиселче хаара туткан, ажыл соксадышкынының хөй нуруузу организастаарынга киришкен.

1884 чылда Профэвилелдер федерациязы хүнде 8 шактан хөй эвес хуусаада ажылдаар дугайында резолюцияны хүлээп алган. Чикагонун анархистер аңаа каттышкаш, чүүлдүгүнүп деткээн. Оон түңнелинде эң-не хөй кижикиржикчилиг, шыңгыы негелделерлиг санал-оналдарны берген чыскаал 1886 чылдың май 1-де Чикагога болуп эрткен. Ынчан Америкага май 1-де 350 муң кижикиржик

Байыр чедиришкүннери

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым!

Кайгамчыктыг Частын болгаш Күш-ажылдың байырлалын таарыштыр чүректин ханызындан үнген изиг байыр чедиришкүннерин хүлээп ап көрүңер!

Май 1-ниң хүнү кижикүрүзүңгө бодунуу-биле бир янзы эргим. Бо хүнде бойдустун узун кыштан отуп, катап төрүттүнүп турарынга бис бойдус-биле деңге өөрүүшпаан, буянның ажыл-ижи-биле бүгү делегейни өскертип, чаагайжыдып, чаартып чоруур кижилерни алгамактаар хүн деп санаар бис.

Буруңгу өгбелеривистин хөй-хөй салгалдарның соксаал чок тайбың күш-ажылы-биле кылып бүдүргөн бүгү материалдыг үнелиг чүүлдери биске дамчып келген болгай. Бистин кол сорулгавыс – оларны чүгле камгалап арттырып алыры эвес, а күш-ажыл-биле кылган эртинелерни оон-даа артык элбекшидип байлакшыткаш, дараазында салгалдарга дамчыдып бээр ужурулуг бис. Шак ындыг ыдыктыг хүлээлгени күүседирде, бис бойдус биле кижиниң аразында турар амыр-дыштыг, турум харылзаалыг, бичии-ле чүведен үрелип, буступ болур кошкак байдалын, чурумун үрөвейи, ол бүгүнү бүдүн-бүрүн дамчыдар ужурулуг бис, чүге дизе бистин салгалдарымыс болур ажы-төлүсү, уйнуттарымыс Май 1-ниң улуг байырлалын уткуп тура, ада-чуртувустун дагларының болгаш ховуларының эм шинчилиг арыг агаарын тынмышаан, кижикхолу дегбээн каас-шиник чурумалдыг тайгаларның кырында төңчү чок ак-көк дээрнин, хемнеривистин, хөлдөривистин арыг-кылаң суунун каас-чаражын мага хандыр көрбүшаан, уткуурун күзээр бис.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым! Эрткен чылды бис багай эвес түңнелдиг ажыл-херек-биле доостувус. Республиканың иштинде социал-экономиктиг өзүлдениң

шимчээшкениниң көргүзүлгелерин хөй кезин Россияның көргүзүлгелеринге деңгээрге, элээн бедик болгаш эки болганын демдеглевес аргажок. Бо чылда база Тывада экономиктиг байдал эки шимчээшкин динамикалыг бооп артпышаан хевээр. 2009 чылдың ийи айның үлетпүр бүдүрүлгелериниң индекс-көргүзүү эрткен чылдың көргүзүү-биле алырга, 107,7 хуу, көдээ ажыл-агый продукциязының хемчээли 4,7 хуу өскөн. Чурттакчы чоннун акша-хөреңги талазы-биле орулгазы болгаш бир айның ортумак шалыңының хемчээли улгаткан. Ынчалза-даа бо берге саң-хөө талазы-биле кризис үезинде шак мындыг эки көргүзүлгелерге даянып алгаш, оожургаан херээ чок. Чурттуң өске регионнарынга бодаарга, Тываның экономиказынга оон багай салдары ындыг кончуг күштүг эвес кылдыр илереттинип турарда болза, Тыва Республиканың Чазаа аңаа удур тодаргай хемчеглериниң комплекзин ажылдап кылгаш, ону амыдыралга боттандырып эгелээн.

Чазактын кризиске удур хемчеглер программазы-биле орулгазы эвээш, амыдырал-чуртталгазының байдалы арай чединмес өгбүлелерге дуза-деткимчени чедирер, ажыл чок кижилерни ажыл-биле хандыраар, чоннун биче болгаш ортумак хевирлериниң сайгарлыкчы чоруун сайзырадыры-биле чогумчалыг байдалды тургузар тускай хемчеглерни кылып чорудуп турар.

Кризис дээрге-ле – бир-ле чүүлдүн быжыын, кедилин хынаан шыңгыы шылгалда-дыр. Бо хүннерде ажыл-иштин эки түңнелдеринче угланган кижикүрүзүңгө болгаш шуптувустун күзел-соруу-биле хынамчалыг, бодамчалыг болуру-вустан, идепкейжи, сайгарлыкчы чоруу-вустан эки шынарлыг келир үевис хамааржыр.

(Уланчызы 2-ги арында).

ажыл соксаткан, 100 муң хире кижикүрү-ниити ажыл соксадышкыны эгелээринге чедир боттарының негелделерин чедип алган. Май 1-ниң соонда 200 муң кижикүрүнде 8 шак ажылдаарын, кижик-биле ол хире кижикүрү ажыл шагын 9-10 шакка чедир кызыраарын чедип алган.

1888 чылдың декабрыда Американың Күш-ажыл федерациязының съездизи 1890 чылдың май 1-ни ажылчыннарның эргелери дээш Бүгү-национал демиселиниң хүнү кылдыр шийтпирлээн. Оон соонда элээн үе эрткенде, Ийиги Интернационалдың конгресси Май 1-ни делегейниң ажылчы чоннарының эпсеткил каттыштырылганының хүнү кылдыр байырлаарын доктааткан. Совет эрге-чагырганың чылдарында Май 1-ни эпсеткил каттыштырылганының, найралдың байырлалы кылдыр хөй кижикиржик-

чилиг улуг чыскаалдарны эрттирип, каас-коя, омак-хөглүг калбаа-биле демдегелеп турган бис, ол дугайында ам-даа уттундурбаан...

Ам май 1-де Частын болгаш Күш-ажылдың байырлалын демдегеп, найырлап эрттирип турар бис. Час дээрге бойдуска болгаш иитилелге чечектелишкүнниң болгаш чаартылгаларның, чуртту бурунгаар хөгжүдөр, амыдыралды экижидер тургузукчу ажыл-херектин эгези, кижиге күш-ажылдың, ынакшылдың өөрүшкүзүн шаңнап турар, ол оон өгбүленин тодуг-догаа амыдыралынга, Төрээн чуртту сайзырадырынга улуг салышкынын кириер. Май 1 чурттуң бүгү күштериниң чаңгыс эвиниң болгаш сырый каттыжышкынынын, тайгычче бистин чүткүлүвүстүн илерээшкениниң байырлалы болуп турар.

Байыр чедиришкүннери

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Кризиске удур хемчеглернин ачызы-биле чүгле чаа тудугну ажылгалче кииреринден, часкы хову ажылдарын чедиришкүнни кылып, чаагай дүжүттү алырындан дорт хамааржыр эвес, а ол ышкаш хуу чонун огородтарын, садтарын, хууда дузалал ажил-агыйларын, биче хевирлиг хуу бүдүрүлгелерин тургузуп сайырадыры кризистиг берге үени чик эртип алырынга кончуг ажыктыг. Бо хүн биске оон мурнунда туруп көрбээн боттуг ажил-херекче, Тыва деп бистиң чурттап олурар өргэвистиң иштинде тайбың болгаш чаңгыс аай эп-сеткилдиг, найыралдыг амыдырал-чуртталгаже угланган эчис-сорулга херек.

Чазактың кризиске удур хемчеглери чүгле күүсекчи эрге-чагырганың ажил-чорудулгазы-биле кызыгаарлаттынмас. Ол дээрже – тускай сорулгалыг улуг хемчеглериниң комплекзи-дир. Федералдыг эрге-чагырганың девискээр аайы-биле структураларның аразында кады ажылдажылгазының тускай чурумун тодарадыр, тус черниң бот-башкарылга органнарының онза харысалгалыг болурун негээр. Чурттагыч чонга тус черниң эрге-чагырга органнары эң чоок болганда, олар Чазактың кризиске удур хемчеглерин амыдыралга боттандыраар, хоойлу-дүрүм езу-гаар депутаттар корпусунун ол хемчеглерни деткип турарының дугайында тайылбыр ажылын чой

ортузунга идепкейли-биле чорудар, хөй-ниитиниң институттары-биле быжыг харылзааларны тургузар ужурлуг.

Кижиле бүрүзү хуу дузалал ажил-агыйның ээзинден эгелээш, сайытка чедир амыдырал-чуртталгавыс тодуг-догаа, каас-чараш, элбекшилдиг болгаш аас-кежиктиг болзун дээр чижектиг сагыш-сеткилдиг идеология-биле чурттап, бодунун төрөөн чериниң болгаш ажы-төлүнүн төлөптүг келир үези, салым-хуузу дээр сагыш аарып, чаңгыс сөс-биле, патриот болуру күзениң.

Боттарывыстың карак кызыл демниг күш-ажылы-биле түр када бооп турар экономиктиг сандараашкыннары ажып эртип, а херек болза, ол бергелерден бис оон-даа артык быжыг, күш-шылдыг үнүп кээп болур аргалыг бис. Шак ындыг барымдааны Тыва Республиканың Чазаның илеткел-отчедун республиканың кожууннарынга болгаш күш-ажылчы коллективтеринге сайгарган хуралдарның түннелдери база ол ышкаш Чазактың кризиске удур кылып турар хемчеглерин бөдүүн чурттагыч чон идепкейли-биле деткип турары быжыг магадылалды берип турар.

Бистиң демнежи алгаш, кылып турар ажылывыс эки түннелдерге чедирер дээрзинге бүзүрээр мен! Ажил-херээвис бүдүргү-ле болзунам! Тайбың амыдырал-чуртталгалыг, аас-кежиктиг болгаш менди-чаагай болурунары күзээр-дир мен, эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы
Ш.КАРА-ООЛ.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының мурнундан Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалын таварыштыр байыр чедирип тур мен.

Улуг салгалдың кижилери өске Май бирниң дугайында сактыр, оон ады болгаш үзел-утказы кандыг турар хамаанчокка, ол хүн шупту улустун өөрүшкүлүг байырлалы болуп артпышаан. Ол хүн бис час бодунун эргезинче долзу-биле киргенин эскерер бис. Бис чылыга, амыдыралдың янзы-бүрү өңнеринге болгаш бойдустун оттушкунунга өөрүүр бис.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Төлээлекчилер палатазының даргазы
Х.МОНГУШ.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы – Майның 1-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының мурнундан эң-не чылыг байыр чедиришкүннерин хүлээп ап көрүңер!

Часты, тайбыңны, күш-ажылды, хамааты быжыг турушту, патриотчу чорукту, интернационализми, төрөөн чуртка ханы ынакшылды илереткен бо байырлал бүгү чонун эң-не ынак хүнү кылдыр төөгүже кирген. Бо байырлал – часкы чаар-тылгаларның, келир үеже чырык идегелдин, ханы хүндүткелдин болгаш ниити чуртталганың кол дөзү болур тургузукчу күш-ажылдың бедик үнелээшкенин демдээр. Майның Бирин эрттирери үеже кажан-даа чагыртпас, ол кайы-даа

үеде онза чугула.

Сөөлгү үеде бистиң чуртувуста болгаш кижиле бүрүзүнде дыка хөй өскерлишкүннер болгулаан, ынчалза-даа үзел-бодалдан хамаарылга чокка, бистиң чаагай чорувустун үндезини – тургузукчу күш-ажыл чуртталганың база бир кол үндезини болур болгаш артар-даа. Салгалдан салгалче дамчып келген чаагай езу-чаңчылдарны кадагалап, ажил-ишчи кижилерни хүндүлээр болгаш күш-ажылга ынак, ону хүлээлгези болгаш харысалгазы кылдыр ажы-төлдү кижизидери бо хүнде эң-не чугула.

Бүгү ажил-херектеринерге чедишкүннерни, каң дег кадыкшылды болгаш часкы өөрүшкүнү күзедим! Бистиң республиканың бүгү чурттагыч чонунга бо хүннер хөй-аъттың болгаш бедик сүлдениң чаа көдүрүлүшкүнү сөңнезин!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Хоойлужудулга палатазының даргазы В.ОЮН.

Күрүне Думазының депутадының ажил-херээ

ОНЗАГАЙ БЕЛЕК

Тураскаалга тырттырып алылыңар.

РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Лариса Күжүгетовна Шойгу бодунун соңгукчулары, хөй-ниити организацияларының удуртукчулары, ажилчы коллективтер-биле ужуражыр сорулгалыг ажил-агыйжы сургакчылаашкын-биле Тывада бо хүннерде чедип келген.

РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Л.К. Шойгу Тывага ажылының ийги хүнүнде, тодарагыйлаарга, апрель 28-те, республиканың кулаа дыңналас уругларның бирги хевириниң тускайлаттынган школа-интернаттың чедип, өөреникчилер болгаш башкылар-биле ужуражылганы эрттирген.

Ужуражылга эң-не өөрүнчүг болушкун – белек тыпсышкыны-биле эгелээш. «Силерниң школаңарда бир дугаар кээп, кандыг айтырылгар барын хүлээп ап, канчаар өөренип турарыңарны сонургап, черле ужуражыр сорулгалыг келгеним бо. Ынчангаш республиканың тускайлаттынган школазының өөредилге программанын чорударыңа, а уругларга ону эки шигээдип алырыңа таарымчалыг болзун дээр бо белекти эккелдим. Ону шилип алырда, баштай Москва хоорайда силерниң ышкаш уруглар өөредип турар эң-не дээр дээр школага чедип, канчаар дериттингенин база сонургаан кижиле мен. Оон «Чаңгыс демниг Россия» партиязының ачы-дуза фондузу дамчыштыр бо онза чугула дериг-херекселди Тываның уругларыңа белекке бээрин ажаалда-тежээлде совединиң хүлээп алган шийтпири-биле боттанган-дыр. Ам силерниң школаның уруглары сөөлгү үндүрүлгениң кылдыр санаттыңар «Ау-

диоласт» деп 100 аппаратты немей алганы ол. Силер өске үе-чегеңер ышкаш шупту чүвени үе-шаанда дыннап, шигээдир эргелиг силер. Кулааңарның дыңналас болганы силерниң тускай эртем чедип алырыңа, оон улаштыр карьеранга доктор болбас ужурлуг. Ынчангаш, уруглар, силер идегелди шыңзыдып, эки өөрениңер, улаштыр эртем-билигни чедип алгаш, Тыва-выстың төлөптүг оолдар, кыстары болуңар!» — деп кыйгырышаан, Лариса Күжүгетовна бодунун чугаазын дооскаш, белекти школа-интернаттың директору Аяс Очур-оолович Пирингилеге байырлыг байдалда хүлээдип берди.

А. Пирингиле белекти өөрүшкү-биле хүлээп алгаш: «Бистиң уругларымыска, бистиң школамыска эң чугула херек, үнелеттинмес бо белек дээр Силерге өөрүп четтирдис, Лариса Күжүгетовна. Силерниң кайгамчыг буянын өг-бүлөңерден ам ийи дугаар мындыг онзагай сөңү ап турарымыс бо-дур. 90 чылдарда улуг акыңар – Россияның онза байдалдар сайдыы Сергей Күжүгетович Шойгу бодунун ажилдап турар яамызының шугуму-биле 200 шак мындыг аппараттары бистиң школага дамчыткан чүве. Силерниң өг-бүлөңерге, ылаңгыя Сергей Күжүгетовичке, кадыкшылды, ажил-ишчи чедишкүнни,

Лариса Күжүгетовна, силерге чүгле бистиң республиканың эвес, а чоокку чыдар регионнарда соңгукчуларыңар дээр ажилдап чоруур амыр эвес ижиңерге билчишкын болгаш кады ажылдажылганы, күзелдерниң боттанышкынын күзеп, школавыстың уругларының хол-биле кылган ажылдарын силерге харыы кылдыр сөңнедирис» — дээр, уругларның крочок-биле аргааны салфеткалар, туткуштар болгаш фартукту белекке бээрже, Лариса Күжүгетовна фартукту кедипкеш, туткуштарын өрү көдүрүп, белектер дээр өөрүшкүнү чажырбады.

Школаның директору келген аалчыларга хөгжүмнүг байыр болур концерттигешти көргүзүп бээрин чарлааш: «Езулуг артисттеривс Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарже гастрольдап чорупкан, ам чаа эгелеп чоруур артисттеривстин номерлерин сонургап көрүңер» — дээр, танцы-самыг, ыры-шоорлуг каш күүселделерин бараалгатты. Уруглар, оолдар салаа-сайгактарының дузазы-биле үжүктөрнү, шимчээшкүннерни, иштиң сагыш-сеткилин илередип көргүсүшаан ырыларны күүседип, аалчыларны сонургаатты.

Ужуражылга сурдолог башкының очулгазы-биле эртип, Л.К. Шойгунун уругларга чагыын долзу-биле дамчыткан. «Четтирдис, четтирдис, четтирдис!» — деп, уруглар анаа бир дем-биле харыылап, тураскаалга тырттырып байырлаштылар.

Айлаң МОНГУШ.

БАУМАН УНИВЕРСИТЕДИНЧЕ ОРУК

1. Поиск нужной информации в Интернете.
2. Выбор даты.
3. Выбор портрета.
4. Разрисовка.
5. Разработка (дизайн) документа.

Күрүне лицейиниң доозукчузу Бадыргы Монгуш.

Тываның күрүне лицейиниң 11 «а» класының өөреникчизи Бадыргы Монгуш Красноярск хоорайга болуп эрткен «Келир үеже базым» деп Бүгү-россия конкурса чедишкүнниң киришкеш, Бельгияга

база Москвага болур делегей чергелиг конкурстарга киржир эргени чаалап алган турган. Бельгияже баар документтерни үезинде чоруткан турбуже, ол документтер ийи хонук озалдаанындан Бадыргы Бельгияже чоруп шыдаваан. Ынчалза-даа апрельдин 12-17 хүннеринде Москваның Бауман аттыг университединге эрткен «Келир үеже базым» деп конкурса Бадыргы бодунун шинчилээни социал-техниктиг төлөвилелин камгалааш, 2-ги чергениң диплому-биле шаңнатканы — улуг чедишкүн. Бадыргының чогаадып тургускан ажылының кол утказы — кижиниң өкпезиниң агаар кирер ишкирин (объемун) хынаарын компьютер дамчыштыр тодарадыр техниктиг арганы чогаатканы болур.

Россияның кадык камгалап шугуму өкпөңү агаар кирер ишкирин хынаар аппараттары даштыкыдан дыка улуг өртек-биле садып ап турар. А өөреникчи Бадыр-

гының чогаатканы аппарат бүдүрүлгөже кире бээр болза, дыка бөдүүн, чик өртектиг, чаа технологияның аппаратады кылдыр санаттыңар. Ындыг болурунга идегел бар. Бадыргының төлөвилелин Красноярскиниң, Москваның эртемденери сонургап, улуг үнелелди берген.

«Келир үеже базым» деп шко-лачылар аразының конкурсуун Бауман аттыг университет тускай сорулгалыг — салым-чаянныг өөреникчилерни илередип тывар, оларны өөредилге черинге хүлээп алырының шылгалдазы кылдыр эрттирип турар.

Он бирги классчы Бадыргы Мергенович Монгуштуң келир үезинче мындыг чедишкүнниң базымны эгелээни кырган-ачазы, кырган-авазы биске — улуг чор-гаарал-дыр.

Дудак ООРЖАК,
Бадыргының кырган-ачазы.
Сукпак суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын дакпырлап турар кижилерге айда шалың төлевириниң хемчээлин улгаттырыярының дугайында

Тыва Республиканың 2006 чылдың апрель 21-де «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» № 1739 ВХ-1 Хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 6 кезээнге, Тыва Республиканың 2006 чылдың июль 6-да «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын дакпырлап турар кижилерни акша-биле тударының болгаш шаңнап-мактаарының акша-хөреңгизиниң дугайында» № 1889 ВХ-1 Хоойлузунуң 15 чүүлүгүгө дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2008 чылдың апрель 30-де «Тыва Республиканың Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын дакпырлап турар кижилерниң айда шалыңының хемчээлин улгаттырыярының дугайында» № 70 Чар-

лыы-биле 2008 чылдың февраль 1-ден 1, 09 катап улгаттырган Тыва Республиканың күрүне болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын дакпырлап турар кижилерниң ай санының шалыңының хемчээлин оларга Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалының клазын тывысканынга дүүштүр 2009 чылдың апрель 1-ден 1,09 катап улгаттырар.

2. Тыва Республиканың Чазаның 60 Чарлыкты боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның акшаландырышкынын Тыва Республиканың 2009 чылда республика бюджетинде көрдүнген акша-хөреңгиниң хемчээлинге чорудар.

3. Бо Чарлык 2009 чылдың апрель 1-ден күштүг болуп кирер.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 17 № 87

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетиниң даргазының хүлээлгезин күүседириниң дугайында

1. Вадим Сарыг-оолович Кызыл-оолду ажилдап турары албан-дужаалындан хос-таш, Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетиниң даргазының хүлээлгезин күүседир кылдыр томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болуп кирер.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 24 № 111

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Республиканың хамаатыларының эргелерин болгаш сонургалдарын камгалаар херекке ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Кызыл кожуунуң адвокаттар коллегиязының даргазы, Тыва Республиканың Адвокаттар палатазының кижигүнү Анай-оол Ховалыгович Ажини шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 92

«Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг атты М.Б. Бамбага тыпсырының дугайында

Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар системазына ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг юризи»** хүндүлүг атты Кызыл хоорайның Адвокаттарының төп коллегиязының адвокаты, Тыва Республиканың Адвокаттар палатазының кижигүнү Мерген Бадыевич Бамбага тыпсыр.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 93.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Э.О. Дарган-оолду, Б.Б. Шаравини шаңнаарының дугайында

Албан-ажыл хүлээлгезин үлегерлиг күүседип турары база иштиги херектер органнарынга ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Кызыл хоорайның иштиги херектер эргелелиниң криминалдыг милициязының экономиктиг кем-херек үүлгедиглери-биле демисел чорудар килдизиниң начальниги, милицияның капитаны **Эрес-оол Орланович Дарган-оолду**, Тыва Республиканың Иштиги херектер яамызының чанында экономиктиг кем-херек үүлгедиглери-биле демисел чорудар № 2 оперативтиг дилеп-тывар килдистиң улуг опер-төлээзи, милицияның капитаны **Байлак Борбакович Шаравини** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 94.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле В.Ш. Иргитти шаңнаарының

дугайында

Музыка уран чүүлүгүгө болгаш улусчу чогадылга адырынга чедишкенини база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунуң культуразының хоочуну Владимир Шугуурович Иргитти шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 95

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Е.Н. Кара-Донгакка тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыязы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг артизи»** хүндүлүг атты Тываның күрүне филармониязының күрүнениң ырының болгаш танцының «Саяннар» национал ансамблиниң балет артизи **Екатерина Николаевна Кара-Донгакка** тыпсыр.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 96.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Л.Б. Кара-Салды шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал адырынга чедишкенини болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** кадык камгалалының «Республиканың консультация-диагностика поликлиниказы» күрүне албан чериниң участок эмчи сестразы **Людмила Бегзиевна Кара-Салды** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 97

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле В.И. Котельниковту шаңнаарының дугайында

Эртем, өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Россияның эртемнер академиязының бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдип алырының Сибирь салбыры Россияның эртем академиязы албан чериниң Тывада институтун эртем секретары **Валерий Ильич Котельниковту** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 98

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле В.О. Ооржакты шаңнаарының дугайында

Республиканың чоннуң даш чонар уран чүүлүн хөгжүдеринге салышкыны болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг күш-ажылы дээш **Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле** Россияның Чурукчулар эвилелиниң Тываның регион салбырының даш чонар улусчу мастери **Валерий Окан-оолович Ооржакты** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 99

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Ш.И. Кыргысты шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың Эрзин кожуунуң социал хөгжүлдезинге идепкейлиг деткимчедузазы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады **Шолбан Идамчапович Кыргысты** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 100

«Тыва Республиканың Начын мөгези» хүндүлүг атты А.Г. Мижит-Доржуга тыпсырының дугайында

Күш-культураның болгаш спорттун сайзыралына ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Тыва Республиканың Начын мөгези»** хүндүлүг атты «Ак-Довурактың автотранспорт бүдүрүлгези» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң директору **Александр Григорьевич Мижит-Доржуга** тыпсыр.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 101

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле А.А. Ооржакты шаңнаарының дугайында

Күрүнениң бойдус камгалаар органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Ростех-хайгааралдың регионнар аразының Енисей девискээриниң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң технология, энергетика болгаш экология хайгааралының килдизиниң начальнигиниң оралакчызы **Александр Агбаанович Ооржакты** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 102

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле Х.Б. Кууларны шаңнаарының дугайында

Республиканың көдээ ажил-агыйын хөгжүдеринге салышкыны болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг күш-ажылы дээш **Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле** Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы, күш-ажылдың хоочуну **Хемер-оол Биче-оолович Кууларны** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 103

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың өртке удур албанынга хөй чылдарда үре-түннелдиг күш-ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты Эрзин кожуунуң өртке удур камгалал албанының хоочуну **Константин Баадырович Сагаачыга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Бай-Тайга кожуунуң күрүнениң «Өртке удур федералдыг албанының 1 отряды» албан чериниң № 5 өртке удур кезээниң чолаачызы **Олег Иргитович Доржуну**, Каа-Хем кожуунуң өртке удур албанының хоочуну **Семен Гурьянович**

Никитинни, Тес-Хем кожуунуң өртке удур албанының хоочуну **Василий Кара-Салович Хунай-оолду** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 104

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле С.В. Рудзевичини шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының аппарадының кол бухгалтери **Светлана Владимировна Рудзевичини** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 105

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Ф.К. Сюрюномааны шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал адырынга чедишкенини болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунуң кадык камгалалының муниципалдыг албан чери участок эмнелгезиниң эмчи сестразы **Фаиза Кызыл-ооловна Сюрюномааны** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 106

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле О.С. Таргынны шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агыйыны хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурда күш-ажылдың хоочуну **Октябрь Салчакович Таргынны** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 107

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Н.Б. Чашты шаңнаарының дугайында

Культураны хөгжүдеринге чедишкенини болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейиниң **Надя Рушева** салбырының улуг эртем ажилдакчызы **Нина Борисовна Чашты** шаңнаар.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 108

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Д.С. Чымбалакка тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыязы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты Тываның күрүне филармониязының ырының болгаш танцының национал «Саяннар» ансамблиниң ыраажы-артизи **Долума Сергеевна Чымбалакка** тыпсыр.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 109

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты С.И. Хураганга тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг артизи»** хүндүлүг атты Тываның күрүне филармониязының В. Тока аттыг симфониктиг оркестриниң ыраажы-артизи **Сергей Иванович Хураганга** тыпсыр.

Кызыл хоорай

2009 чылдың апрель 23 № 110

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

КАДЫКШЫЛЧЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

«Чедер» курортта

чылдагааны таарымчалыг чурттаар оран-сава чок болуп турар—деп, Калинин Чадамбаевич харылаар болду.

Курортка дыштанып, эмнедип турганнарның саналдарын, сүмелерин бижири дептер бар, ында эвээш эвес бижилгени Россияның болгаш Тываның кайы-даа булуңундан келгеннер кылган чорду, оларны кижиномчааш, бо эмнелге албан чери кижилерни канчаар эмнеп, чемгерип, дыштандырып, ажилдакчылары канчаар ажилдап турарының долу анализин билип алыр. Курорт сөөлгү үеде ажилын чаартып эде тургусканын мактап бижээш, ону боттандырырга кол эмчи Калинин Чадамбаевич Монгуш кол рольду ойнаанын демделгээш, төрөл чоннуң кадыы дээш сагыш салып чоруур чаагай херээн уламчылаарын күзээш. Кол эмчинин орадакчылары Чечек Иргиттин, Буян Шүгдүр-оолдун, улуг эмчи сестразы Анай-Хаак Сыраттын, массажист Эльза Дараанын, гидромассажист Саяна Сандыктын, малгаш-биле чиңнеп эмнээр эмчи сестразы Саида Ооржактын, регистратор Саида Биче-оолдун болгаш өскелериниң-даа сагыш човангыр, кичээнгеилги, бодунуң херээнге бердинген буянның ажы-ижиниң дугайында колдуунда дептерде чүве бижээш кижиниң бүрүзү мактаан. Амданның янзы-бүрү чемнерни кылып, эптиг-ээлдек чемгерип турар улуг поварлар Людмила Ударцева, Елена Хомушка, шеф-повар Эмиля Монгуш, официанткалар Долаана Куулар, Чодураа Маады, столовая эргелекчизи Раиса Соян оларның кижилер дээш дүн-хүн чок, амырдыш чок, ак сеткилдиг ажилдап турарын база-ла мактаан бижимелдер хөй. «Бодунуң херээн эки билдир, мергежилди бедик, чонунга са-

Кижилерниң кадыын быжыглаар, аарыгларны эмнээр бойдустан чаяган онзагай эм шынарлыг сероводородтуг ак болгаш кара малгаштыг, курттарлыг (рапа) аржаан суу-биле Россияда болгаш Тывада ат-сураа алгаан «Чедер» курорт үндезилеп тургустунганын бээр 75 чыл болуп турар.

Курорт баштайгы чылдарында дыштанып келгеннерни майгыннарга хүлээп ап, бөдүүн-биле эмнеп турган. Чеди он ажыг чылдарның дургузунда ап чоруткан хемчеглериниң түннелинде ооң материал-техниктиг баазасы дыка экижээш, кижилерниң дыштанырынга, эмнээринге элээн таарымчалыг байдалдар тургустунган. Үш каат кол корпусту тудуп, ажилгалга киирген соонда, курорт бүдүн чыл дургузунда ажилдаар болу бергени бурунгаар депшилге болган. Бо эмнелге албан чери тургустунгандан бээр маңаа муң-муң кижилер кадыын быжыглап, экижидип алган, мооң ужурунда «Чедер» курорттун ады-сураа чуртта (Россияда), Тывада билдингир болу берген. Ынчангаш бо кайгамчыктыг курортка дыштанып, эмнедир күзөлдиг кижилерниң саны, чыл келген тудум-на, көвүдөп орат.

«Чедер» курортка чоокта чаа бир сезонда дыштанып, эмнедип чордувус. Үш чыл мурнунда маңаа чораанывыска бодаарга, курорттун кол корпусу чаартынган болду.

Бо бүгү курорттун удуртулгазы канчап чедип алганын билип

берген, ону тып алыры кончук берге айтырыг болган—деп, кол эмчи чугаазын эгеледи.

Херектиг хөрөңгини кандыгарга-биле тып алдынар, ооң-биле чүнү кылып алыр аргалыг болдунар дээн айтырыгны удуртукчудан салдым.

—«Күзээниң чедип алыр, сураанын тып алыр» деп тыва үлегер домак шынын-на сөглээш. Күзээр-ле болза, кижини чүнү-даа кылап ап шыдаар. Салган сорулгамны чедип алыры-биле бүгү аргаларны хереглеп тургаш, Тываның Чоннуң банкызындан бодууска херек 2 миллион рубльдин чээлинин алдывыс. Ону чөптүг чарыгдал тургаш, херектиг дериг-херекселдерни садып алгаш, ажилга мергежилди кижилерни хаара тудуп тургаш, котельнаяны, кол корпусту эде кылып чаарткан бис. Бирги ээлчегде котельнаяны эде кылырын кичээнге алдывыс, чүге дээрге шынарлыг эмнээшкни, кижилерниң чурттаарынга, ажилдаарынга таарымчалыг болуру чылыгдан кол хамааржыр болгай. Ынчангаш ында ийи котелду тургускан, ам үш дугаарын кылыр бис. Одалга системазын долузу-биле солуп, сантех-

чагы-биле кылдыртып алдывыс. Ийи чылдың дургузунда кол корпусту эде кылыр, чаартыр, дериг дээр шудургу хемчеглерни ап келдивис. Оон аңгыда эмнээшкниң чедимчелиг болдураары-биле бодунуң херээнге бердинген мергежилди эмчи кадрларны шилип алырынче, аш-чем хандырылганын

Регистратор Саида Биче-оол.

экижидеринче, ажилдың культуразын бедидеринче кичээнгеилги салган бис, бо талазы-биле кылдырган чүүлдер бар. Оон түннелинде «Чедер» курорттун ажил-чорудулгазының шынары Россияның чонну дыштандырып эмнээр албан черлеринге деңгеежир чоокшулай берген деп дидими-биле чугаалап болур мен. Курортка бир хонукта дыштанып эмнедирге 1300 рубль, люкска—1800, супер-люкска 2500 рубль кылдыр доктааткан бис, таарымчалыг байдалдар тургустунганы-биле мындыг өртек-үнени тургускан. Улустарны чылдың кайы-даа үезинде маңаа дыштанып, эмнедип алырын чалаан чарлал-рекламаларны массалыг информация чепсектеринге доктаамал берип турар бис, путевка-биле кээп эмнедип турарлардан аңгыда, боттарының акшазы-биле 3, 5, 7, 9 болгаш оон-даа хөй хуусада дыштанып алыр күзөлдиглерниң саны көвүдөп турар. Чүгле Тывадан эвес, Москвадан, Санкт-Петербургтан болгаш чурттуң өске-даа хоорайларындан улустар эвээш эвес кээп турар болу берген. Билдир-ле болгай силер, ийи чыл мурнунда күскү, кышкы, чаксы айларда маңаа эвээш санныг улус дыштанып турган. Чүге дээрге таарымчалыг байдал турбаан, корпус соок болуп турган. Ам чылдың кайы-даа айында ортумаа-биле 50-60 кижини эмнедип турар болу берген.

—Сөөлгү ийи чылда курорт ажил-чорудулгазын кол эмчи Калинин Чадамбаевичиниң удуртулгазы-биле эмнелге албан чериниң негелделеринге дүүштүр тургускан, мурнунда кандыг турганын хөй кижилер эки билдир. Мында кол-ла чүве Чедерниң кончук хуулаазын эм шынарлыг малгажын, аржаанын кижилерниң кадыын быжыглаарынга, аарыгларны эмнээринге дээштиг салдарын чедирер кылдыр ажыглаарын экижикени болур—деп, улуг эмчи сестразы Анай-Хаак Сырат чугаалап турар. Сөөктер, чүстер аарыгларын, төрүмелинден кадыы кошкак уруларны, радикулитти, херээннер аарыгларын, кемдээшкни, нерв системазының, тыныш органнарының болгаш өске-даа

Столовая ажилдакчылары: Л.Ударцева, Р.Соян, Д.Куулар, Ч.Маады.

рып турар. Бо продуктулардан мергежилди поварлар янзы-бүрү амданның чемнерни белеткеп турарлар, дыштаныкчыларның талазындан чөм аймааның шынарынга, хевирлеринге хомудалы чок деп, Раиса Сундуевна чугаалаар болду.

Курорт — бот-орулга-чарылгалыг организация, ооң чарыгдалдары эвээш эвес, бо берге айтырыгны канчаар шиитпирлеп турарын кол эмчиден айтырган мен.

—Бүдүн чыл дургузунда дүн-хүн чок ажилдаар эмнелге албан чери болгаш ооң чарыгдалдары улуг, ону төлээр акша-көпеекти кым-даа бербейн турар, боттары-выстың путевкалардан, чоннуң дыштанып алыры-биле төлээн акшазындан кирип алган орулга-высты бодамчалыг чарыгдал тургаш, бүгү-ле коммунал төлевирлерни төлеп, аш-чемнерни, эмнерни, одаар, кывар-чаар материалдарны болгаш курорттун ажил-чорудулгазынга хереглеттерин бүгү-ле чүүлдерни садып ап турар бис. Чээлини долузу-биле төлээн бис. Ажилдакчылар ай санында шалынын ап турар. Орулгавыс хөй эвес-даа болза, биске четчип турар, акша-көпеекке хамаарыштыр хомудалдар чок. Мергежилди эмчи кадрлар чедишпейн келген, ооң

гыш-сеткилинден бердинген улус ажилдап турар-дыр. Оларга четтиргеним илередип, черге чедир мөгейдим» деп, Кызылдан М.Е.Хмырова бижээш. Караң көрнүр хам Лазо Монгуштуң Чедерниң үнелиг байлаанга, курорттун кайгамчыктыг ажил-ишчилеринге тураскааткан шүлүүн оон номчуп болур. Эки дыштанып, кадыын экижидип алган Д.К.Чаш-оол: «Ачы-буянның Чедерим, чедер-дир сен, четтирдим» деп бижээш. Шак ыңдыг өөрүп четтиргенин илереткен сөстөр дептерде хөйү-биле бижиттинген. «Чедерге» дыштанып, эмнедип чорааннарның берип турар үнелелдери чөптүг, аңаа, бодум хуумда, каттыжар мен. Ооң-биле чергелештир курорттун ажилын улам экижидеринче уланган чамдык саналдарын, сүмелерин дыштанып чорааннар бижип турар, оларны эмнелге албан чериниң удуртулгазы кичээнгеилге алыры билдингир.

Чоннуң кадыкшылын быжыглаарынче чогуур сагыш салыышкынның баштайгы түннелдери мындыг болган, ооң моон соңгаар улам экижирииниң үндезини салдыган. Курорт ам чайгы сезонга белеткел ажилдарын чорудуп турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Массажист Эльза Дараа биле эмчи сестразы Саида Ооржак.

алыры-биле курорттун кол эмчизи, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Калинин Чадамбаевич Монгуш-биле ужуражып чугаалашкан мен.

—2007 чылдың эгезинде курорттун удуртукчузунга томуйлаткаш, ооң ажыл-ижин ханызы-биле сайгарып көрдүм, бүдүн чыл дургузунда ажилдаар кол корпусту туткандан бээр он ажыг чыл дургузунда капитал септелгезин чорутпаанындан одалга системазы болгаш бүгү-ле дериг-херекселдери эргижирээш болду. Тываның бүдүн чыл иштинде ажилдаар чангыс курорту мындыг багай байдалга турарга амгы үениң негелдезинге дүүшпес деп, бодум хуумда, санааш, Чедерниң кайгамчыктыг эм шынарлыг малгажын, аржаанын кончук чөптүг ажыглаар, чонга бараан болдураары-биле эмнелге албан черин эде кылыр, чаартыр сорулганы бодумнуң мурнумга салган мен. Херекти боттандыраарда эвээш эвес акша-көпеек херек болу

никаны чаарткан, дадара бээр демир хоорзаларны, ванналарны солаан, малгаш-биле чиңнеп эмнээр салбырны чаарткан, душтары болгаш өске-даа чүүлдерни эде кылып чаарткан бис. Ынчангаш малгаш болгаш аржаан-биле эмнээриниң шынарын экижиткен бис. Кол корпустун үш кадынын шуптузунда пластикадан кылган соңгаларны, балконнарның экиктерин тургусканы чылыг-даа, чырык-даа, аян-шинчилиг-даа болу берген.

Курортка дыштанып, эмнедип келгеннерге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар хемчеглерни алган бис, аңаа база-ла эвээш эвес чарыгдалдар үнген. Корпустун бирги кадында ийи палатаны коляскалыг инвалидтер чурттаарынга таарыштыр дерээн, моон мурнунда ол турбаан. Люкс, супер-люкс палаталарны кылган, палаталарның шуптузунуң оруннардан эгелээш, дериг-херекселдерин бүрүн чаарткан. Тыва угулзаларлыг демир оруннарны безин тускай

Иван ХУРАГАН,
Тываның Арзылаң мөгези, Моолдун аймак Арзылаңы,
ССРЭ-ниң самбо, хостуг хүрештерге спорт мастери.

ТЫВА ХҮРЕШТИҢ ДҮРҮМНЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА САНАЛДАР

Кирилде сөс

Тыва хүрештин төөгүзү Азия диптин көшкүн чоннарының эртинези, оларның маадырлыг дайынчы омур-хевирлери-биле бир демей онзагай дөстүг болгаш ханы уткалыг деп бодаар мен. Тыва чурту чер-деле-кейде онза, чараш бойдустуг, эңме-хааяжок казымал байлактарлыг, аң-меңниг, кат-чистиг болгаш ак-көк суглуг хемнер, хөлдөрлиг. Бо кайгамчык девискээрни ээлеп чурттаан тыва чоннуң чараш чаңчылдарын, дылын, бот-догуннаан чоруун камгалап кадагалаар, быжыглаар херекке тыва хүрештин салдары улуг деп санаар мен. Ынчангаш хүрешке эвээш-биче-даа бол хамаарылгалыг болгаш, спорттун бо дайынчы хевирин тыва чоннуң эң ынак оюну болуп турарына чоргаарланырым аргажок.

Амыдыралдың кандыг-даа үелеринде эр хиндиктиг болуп төрүттүнген чурт камгалачкылары оран-савазын, өг-бүлезин, салгал уламчылаан ажы-төлүн камгалаарына белең чораан. Ынчалза-даа олар аразында чепсек чокка маргыжар оюн-мөөрейни – хүрешти чогаадып алганнар. Амгы тыва хүрештин үнденини ында, ынчангаш аңаа хандыкшып чоруурувус ол.

Тыва, моол чоннарның хүрештери улуг-даа ылгалыр талазы чок деп чүве улуг барымдаалыг. Мөге кижиниң кедер хеви, девип-самнаары, хүрештин кол дүрүмнери, мөге салыкчыларының ажылы болгаш өске-даа талалары ийи акы-дуңмалышкы чоннарның кезээ мөңгедө кожа-хелбээ чурттап келгениниң ужурунда чаңгыс дөстүг болуп турарын ол хүрештер бадыткап турар. Ынчалза-даа хүрежириниң чаңгыс ылгалдыг онзагай чүүлү — октаарының барымдаазы азы октаткан деп санаары ийи чоннуң аразында улуг ылгалдыг болуп турар. Моол чоннуң хүрежириниң дүрүмүндө черге хол даянып, дөрт чөлөнгишке хүрежири хоругдал чок. Тыва хүреште ол талазы-биле дүрүм шыңгыы, бистер үш чөлөнгиш черге дегзирге, октаткан деп санаар болгай бис.

Мөгелерниң кедер хеви болгаш ажыглаар дериг-херексели тыва хүрештин база бир онзагай болгаш чугула чүүлү болуп ужурулуг. Маңаа хамаарыштыр чугаалаксап турар бодаалым мындыг: амгы үеде мөгелерниң

кедер судак-шудаа, идиктери чоорту чурумчуп, чаңгыс аай дүрүмчээң байдалче кирип турар апарган. Ол эки-дир, ол чорук эр кижиниң бедик туружун көргүзүп турар байдалы боор. Ынчалза-даа бисте бо чугула чүүл амдыгаа чедир долу сагыттынмайн турары хомуданчыг.

Улуг, ат-сураглыг мөгелер безин идик-хевин шын кедип алган хирезинде, кижини амы-танның эң бедик чери болуп бажын төлөптүг шын албайн үнери улуг частырыг деп бодаар мен. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр шыңгыы дүрүмнери кириери онзагай чугула.

Маңаа бистиң кожоларымыс — моолдарның чаңчылдарын сагып билирин чижеглеп алыры чаржынчыг эвес деп бодаар мен. Моолдар боттарының шаг-шаандан хүреженин дүрүмненин үе аайы-биле өскерттип, сайзырадып келгени бисте билдингир. Олар бодунуң национал хүрежин бистен артык сайзырадып алганы база маргыш чок. Ында черле багай чүве чок.

Бо чүүлү бижири дээр кол сорулгам мындыг: тыва хүрештин доктаамал хоойлужуткан дүрүмү амга чедир тургустун-маанындан хүреш үезинде маргылдаалыг байдалдар болганчок тургустуна бээр-дир. Ол чоруктар мөгелерни болгаш спорттун аарыкчыларын дүвүредип турар. Бо-ла хамык айтырылгарга хамаарыштыр бодунуң хууда көрүжүмү болгаш саналымны биживишаан, хөй-ниитини ажык-чарлыг чугааже чаладым.

I. Маргылдаа эрттирериниң хевирлери

Ол дөрт аңгы хевирге: хууда бирги чер дээр, дескиндириг езугаар, деңзи аайы-биле база команда аайы-биле чарлыр ужурулуг.

1. Хууда бирги чер дээр маргылдааларны бөлүк, арбан, суму, кожуун болгаш республика чергелиг база Наадымнарга, ол ышкаш өске-даа деңнелдерге эрттирип болур. Мөгелерниң саны 2 кижиден өрү: 4; 8; 16; 32; 64; 128; 256... дээр, оон-даа ыңай өзүлдө аайы-биле болур. Оларның саны саарзык эвес турар ужурулуг.

2. Дескиндириг езугаар хүрешти мөгелерниң санын барымдаалавайн, 1.1 чүүлде адаттыгандан деңнелдерге эрттирип болур.

3. Деңзи аайы-биле хүрештерниң чижек таблицасын адаанда киридим:

Мөгелерниң назы-хары, килдери

Улуг улустун килдери	Элээди (15-18 хар чедир) назылыг оолдарның килдери	Бичи (7-14 хар чедир) назылыг оолдарның килдери
60 килге чедир	50 килге чедир	32 килге чедир
70 —	57 —	40 —
82 —	62 —	48 —
90 —	70 —	56 —
100 —	78 —	62 —
100 килден аар	78 килден аар	62 килден аар

4. Команда аайы-биле маргылдааны үстүндө айыткан деңзилерге назы-хар аайы-биле эрттирип болур:

а) команданың кежигүннериниң санын тускай маргылдааның негелдезинге айыткан турар;

б) кижикчилерниң саны команда иштинге саарзык турар: 3; 5; 7; 9; 11... дээр чижектег.

II. Маргылдаа эрттирер чер

1. Чылыг үеде дески шөлдерге, стадион иштинге, элениниг, даш чок хову черлерге база малгаш-шалбаа, дазыл-хараган чок шыктыг алаактарга эрттирери чугула.

2. Соок үеде чымчак хевистиг спортзалдарга, культура бажыңнарының залдарына, тускай мөгелер хүрештиреринге четчир саныг делгем (6х6 метрден эвээш эвес) хевис чаттынып болур өрээлдерге эрттирип болур.

3. Көрүкчүлөр олудундан хүреш болуп турар хевис аразы 3 метрден чоок эвес турар ужурулуг.

4. Маргылдаа болуп чер өрт болгаш өске-даа айыыл-халаптан камгалаттыгандан болгаш ол талазы-биле бүгү-ле негелделерге дүгжүп турар ужурулуг.

III. Хүрештин эгези болгаш төнчүзү

1. Хүрешти эгелзэн деп санаары: ийи мөге девип дооскаш, хол тудушкан соонда ийи-үш баскаш, аразы ийи метрден эвээш эвес черден удур көржүп алырга, хүреш эгелзэн деп санаар.

2. Хүрештин төнчүзү: мөгелерниң кайы бирээзи арыг октатканда, шииткекчилерниң шиитпири-биле хүреш дүрүмүн хажытканы дээр маргылдаадан уштуп, хостап чарлаанда.

3. Мөге кандыг-бир кемдээштинге таварышканда, оон улай хүрежирин эмчи хораанда.

IV. Мөгелерниң дериг-херекселдери

1. Мөге кижини шөлчө хүрежиң үнерде, бажында албан бөрттүг болур.

2. Содак-шудаа дүрүмчүттүнген өң чүзүнүг, тускай хевир-биле даараттыгандан болгаш сырыттыгандан турар.

3. Кадыг идиктерлиг, ол чок болза, сапык идиктерлиг болур.

V. Мөгениң девии

1. Ниити девиг.

Чыскаалдан девип үнериниң чурumu:

а) ниити чыскаалды бедик аттыг мөгелер (күчтүн, чаан, арзылаң, начын) баштаар ужурулуг;

б) күрүне тугун мурнунда чылын шүген мөге көдүрер эргелиг.

в) кол шииткекчинин дужаалы-биле ниити девиг эгелээр.

Тайылбыр: мөге бирчээ бурунгаар чыш баскаш, доңмектериниң иштиин, даштыгы талазынга чыш катап адыштары-биле часкааш, элзэн майнап чоруй, девип (харжыгының кайнагайы азы ээриниң чоргаарын), самнаарын коргүзөр.

г) күрүне тугунче чоокшулап чоруй, хүн эргилдезиниң аайы-биле дескингеш, доктаап туруп алгаш, доңмектериниң иштиин, даштыгы талазынга ийи катап адыштар-биле часкааш, девигни доозар.

2. Хүрешче кыйгыртканда девиири:

а) хүрешче чалаттырган мөге үш баскаш, доңмектерге үш катап адыштары-биле часкааш, мөге салыкчызынга халып четкеш, солагай холу-биле солагай эгинге салгаш, оң холун девзэн хевирлиг көдүрүп эглип келгеш, оң хол-биле оң талакы эгинге салып, солагай холду эгинден өрү көдүрүп девип самнааш, удурланыкчызын манаар.

б) мөге салыкчызы мөгениң оң талазынга туруп алгаш, бөргүн уштуп алган соонда, мөге маннап үнгеш, девип чоруй хүн эргилдезиниң аайы-биле дескингеш, доңмектериниң иштиин, даштыгы талаларына ийи катап часкааш, девигни доозар.

в) октаан мөге тура халааш азы турган черинден ийи-үш базымдан эвээш эвес халааш, девзэн янзы байдалды көргүзөр, ол үеде октаткан мөге содак баан чешкен турар.

3. Октаан (тиилзэн) мөгениң девии:

а) удурланыкчызын оң хол адаандан эрттиргеш азы эрткеш (мөгениң бедик адын барымдаалап), күрүне тугун хүн эргилдезиниң аайы-биле дескиндириг девиир.

б) октаткан мөге девиир эрге чок.

Немелде: маргыштыг байдал тургустунза, шииткекчилер түңнел шиитпир чидиргүже мөгелерниң кайызы-даа девиир эрге чок.

VI. Хүрештин үелери

1. Тулган чемпионну илередир хүрештериниң үези дараазында чурумнарга чагыртыр:

а) хүрештин кол үези 35 минута-биле кызыгаарлаттынар.

б) 5 минута дургузунда мөгелер тутчуп чадажыр болза, мөгелерни эгин содаандан тудуштурар.

Тудуштар: оң талакы холдар эгинден, солагай талакы холдар эгин содаанын баандан деңге тудуштурар, немей 5-5 минута аай-дедир тудуштарга октагыже хүрежир.

в) 10 минута дургузунда мөгелер окташпайн барган болза, ийи мөгени чартык хончуже кириер.

Тудуштар: оң талакы холдарны эгин содааның хендирбелер дужундан тудуштургаш, солагай талакы холдарны колдук адаандан тудуштурар, немей 5-5 минута аай-дедир тудуштарга октагыже хүрежир.

г) 10 минута үе иштинде окташпас болза, мөгелерни долу хончуже кириер.

Тудуштар: оң холдар шудактын дашты артындан (чаяктан), солагай холдар мурнундан - доңмек ишти талазындан туткан турар.

д) мөгелер кол үе 35 минута дургузунда октажып чадажыр берзе, оларны куспак хончузунче кириер апаар. Ону мөге салыкчылары көпеекти мөгелерниң шилилгези-биле салаа бажындан өрү октап төлгелзэн аайы-биле мөгелерниң кайызы баштай тудуп алырын тодарадыр. Төлгени ойнап алган мөге бодунуң эви-биле бир холун колдук адаа-биле содакты оорга кежилдир чарын адаандан алгаш, а өске холун шудактан кужактай тудар.

Ийиги мөге тудуп болгу дег тудушун алыр. Хүреш окташкыже, дүрүм езугаар уламчылаар. Бир эвес эге тудуш алган мөге тудушун шыдавайн салып алыр болза, ол-ла тудуш удурланыкчызынга баар болгаш, окташкыже тудуштар олчуп-солчуп хүрежин уламчылаар (чүгле тудуш салдынарга, өске мөгеже тудуш дамчыыр).

Тайылбыр: «Хүреш чези» деп кезекте 1.1, 1.2, 1.3 чүүлдерде эге тудушту бедик аттыг мөге баштай алыр. Ат-сураа дөмей мөгелер таварышканда, назы барымдаалап улуг назылыг мөге эргени бээр. Тыва хүрештин дүрүмүн хажыткан таварылгада азы маргылдааның тускай негелдезин сагываан, црзэн мөге ат-сывы хамаанчокка эге тудушту алыр эргези чок.

2. Дескиндириг езугаар килдер азы команда аайы-биле эрттирер хүрештерге маргылдааның тускай негелдезинге үелерин

айтып көргүзөр.

VII. Тиилекчилерни илередери

Хууда бирги чер дээр хүрештерге тиилекчини тодарадыр:

а) чаңгыс-даа октатпаан мөге шүглүр;
б) октаткан мөге маргылдаадан үнер;
в) саарзык мөгелер артканда, үш азы беш санныг мөгениң аразына дескиндириг хүрештин түңнелинде эвээш октаткан, хөй тиилзэн чаалап алган мөге шүглүр. Бир эвес тиилелге аштырышкын деңежи берзе, хүрешкен үези эвээш мөгеге тиилелгени бээр, чок болза аразында ужуражылганың түңнелдерин көөр.

Дескиндириг езугаар хүрешти түңнээр:

а) маргылдааның кижикчилериниң аразындан эң хөй тиилелгени чедип алган азы эң эвээш октаткан мөге тиилекчи деп санаттынар;

б) бир эвес ийи азы үш мөгениң ниити саны деңежи туур болза;

в) аразында хүрешкениниң түңнелин барымдаалаар;

г) мөгелерниң хүрешкен үезин көөр.

VIII. Тиилекчи команданы илередери

1. Хүреш үезинде хөй тиилелге чедип алган команда тиилекчи деп санадыр.

2. Мөге саны четпес командага аштырышкынны (0 саны) салыр болгаш удурланыкчы командага тиилзэн деп саннарны немээр.

3. Команда аайы-биле маргылдааны чүгле төлге тырткан соонда командалар аразында ужуражыр ээлчегни болгаш дыштандырар ээлчегни тургузар.

IX. Мөгелерниң сагыр ужурулуг чүүлдери

1. Хүрешти мөгелер хол тудушкан соонда, ийи-үш баскаш, удур көржүп алганда эгелээр.

2. Хүрештин дүрүмүнге чагыртыр болгаш ону хажыдып болбас.

3. Маргылдааның тускай тургускан негелдезинге чагыртыр база ону ыяк күүседир.

4. Хүреш үезинде мөге салыкчыларының, шииткекчилерниң чепшээрели чокка азы эмчи дузасын алыр байдалдардан аңгыда, кара туразында маргылдаа эртип турган шөлден, хевистен үнүп чорууру хоруглуг.

5. Хүреш үезинде чугааланып, маргыжып, сош-содаа үндүрери хоруглуг.

6. Тыва хүрештин езу-чаңчылдарын хүндүлөп сагыр.

7. Спортчу арыг-силег чорукту (гигиенаны) сагыры албан (содак-шудак арыг-силег болгаш бүдүн, ол ышкаш мөгениң мага-боду кадык болуп ужурулуг).

8. Удурланыкчыларын, мөге салыкчыларын, шииткекчилерни болгаш аарыкчыларын хүндүлээр албан.

X. Хоруглуг тудуштар база аргалар

1. Хоруглуг тудуштар:

а) салаадан тудуп болбас;

б) карактар чушкывас, арынга дээр болбас;

в) боостаалап болбас;

г) баш дүгүнден сирбектеп болбас;

д) ийи холдан, баштан болгаш боостаадан тудуп болбас;

е) холдар-биле шашкыланып болбас;

ж) буттар-биле дорт текпилеп болбас;

з) ызырып, дырбактап болбас.

2. Хоруглуг аргалар:

а) салаалар оора долгаар аргалар хоруглуг;

б) чүстөр ээтпегинге удур аарышкылыг аргалар кылып болбас;

в) салаа-сайгыттарны, чүстөрни оора долгаар аргалар хоруглуг;

г) элзизин, довурак база өске-даа хоюг-суук бүдүмелдерни ажыглаары хоруглуг.

XI. Дүрүм үрзени дээр торгаал кеземчелер

1. Эге тудуштан тудар эргезин казыыры: — дүрүмнүн «Хоруглуг тудуштар» кеззэнде 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5 чүүлдерде айыткан барымдааларны хажытканы дээр;

— дүрүмнүн «Хоруглуг аргалар» кеззэнде 2.1, 2.2 чүүлдерде айыткан барымдааларны хажытканы дээр;

— дүрүмнүн ийинден хөй хажыдар болза чартык, долу хончулардан база төлге октаар тудуштардан эгезинде алырындан хоруур.

2. Маргылдаа үезинде хүрежин уламчылаарын хоруур азы хүрешче кирибезиниң барымдаалары:

— дүрүмнүн «Хоруглуг тудуштар» кеззэнде 1.6, 1.7, 1.8 чүүлдерде айыткан барымдааларны хажытканы дээр;

(Уланчызы 7-ги арында).

Александр ДАРЖАЙ

АВАМНЫҢ ЭРГЕЛЕДИИ

Орайга чедир бижиттинип олурмда, карактарым шимдинип, артында-ла ажы эгелзэн. Баш база согаңайнып келген. Бижип олурган шүлүмнү төндүрүп чадап каан мен, бодалымны тодаргай илередипки дег, дың-на чаңгыс херек ужурулг сөс тывылбастааш туруп берген. Шүлүктүн тургузуу-даа, утказы-даа үндүрүк-кирик кылдыр тутуна берген ханага дөмей болган.

Чаңгыс сөстүн уржуундан шаам төнүп, шагзырап келгеш баарымга, ак саазын-даа салып алгаш, салааларымга демир-үжүк-даа аспаптап алгаш олурбас мен деп аашкын-нырынга-даа чедип олурдум. Сөстүн барааны-даа көзүлбес, ыржым дүн өттүр ооң ыяңгылыг тааланчы-даа кулакка дыңналбас. Каш-каш кышкы узун дүннер дургузунда улай-улай удуваан-даа чүве ышкаш, бажым чоорту стол кырынча чавызап батса-батса, халаш дээн турган боор.

Шыыгайндыр удуй берип-тир мен. Олурган сандайымга олура удуп чораанымны черле сагын-майндыр мен. Бир-ле чымчак, хоюг, хоюг куш чүглеринден сырып

каан кудуста таалап чыдар дег мен. Чыдар өрээлимниң улуг, делгем, чырык деп чүези кайгамчык. Мага-ботче, сагыш-сеткилче тааланчы-биле сиңнигип кирип турар хоюг, уяранчыг аялга-даа куттулар. Сөстери тода дыңналып турар-даа болза, та кандыг аайлыг чүве ийик, тааланчыг-даа бол, сагышка таңмаланып артпас болган...

— Дыка-ла могап-шылаан-дыр сен, оглум. Ынчаар бодун чуду-каралаарга болур бе? Багай чүвемни. Дүнелерде демир-үжүк туткаш олуруптар. Чаңгыс-ла сөс тыппайн, шаг-ла болдун — дээш, үжен чыл бурунгаар «кызыл-дустаан» авам бажымны хойнунда салып алган, суйбавышаан эргеле-дип чыттап олур. — Даарта эртен ол дезиг сөстү эмдик айт дег шалбадаш, чаажыктырар сен. Уду, оглум, өпей-өпей...

Даң адып, чер чырып келгенде, кадыг стол кырынга бажым салып алгаш хонган хиремде, омак-сергээм кончуг оттуп келдим. «Эртежи кижэ эзерлиг айтка дужар» дээр черле чөп чүве-дир, меңээ хондур туттурбайн келген дезиг сөс чай-

гаар-ла мээң бажымга, чанып келир айт ышкаш, кире хонуп келген.

Шагда мөчзэн авам оглунуң канчаар түрегдеп олурарын билгеш, ол сөстү менче ыдыпканы ол-дур. Моон мурнунда авам үргүлчү дүш-дүлүмгө кирип туруп бээрге, арай сестип, мени алгаш чоруур деп турар-дыр бо деп иштимде хора-даан кижэ мен. А бо удаада меңээ ындыг сеткил төрттүнмеди. Ава кижэ ажы-төлүндө кезээ мөңгөдө чарлып чоруп турар үеде бодунун өлүг мага-бодун черге хүлээди бээрге, ажы-төлүнгө бодунуң чылыг, чырык, чымчак эргеледин арттырып кааш баар деп чүвени бо кышкы эртен чаа-ла эскерип билип каар кончуумну-даа арай.

Дүнениң-не дүжүмгө кээп, меңээ эргелиг сөстөрүнн сөгөп, уяран-чыг өпей ырын ырлап, мени хей-айт кирип тур, авай. Амыдыраары хүн келген тудум нарыдап-ла ор, авай, ынчангаш дириг бодун ужуражып келбес-даа болзуңза, дүжүмгө кирип, арга-сүмеден берип, күш-шыдалымны дадыктырып, мерген угаанны шаңна!

АЧЫЛЫГ ЧАСТЫРЫГ

Он тос чыл бурунгаар болган бир болуушкуну дүүнү дег сактып ор мен. Дүвү-доозун дүргетелип, соомда калды. Ырлай кагылап, казыргы дег халдып ор мен:

«Халдып ор, чолаачы,
Хаттан үндүр халдып ор!»
Хөөкүй машинам хөөмейлеп каап, салып орда, сагыш-ла. Ужарлыг-Хем көвүрүүнгө ужуруп келгенимни безин билбээн мен. Көвүрүг кырынга хөлестеп чыткан хөй инектер кырынга келдим-не. Дүвү-далаш тормозту баскан-на, кайда боор, өш-биле дөмей, тутпаан.

Халап чоор, казырага барып моңнаткан мен. Машинам артында хок кынды.

Халалыг моованы көөрүмгө, элең-тендиң ээрик кижэ-ле арыгже калгып бар чор. Канчап канчаар, дүвүрзэн бот, дүктейген баш! Карак ажыт дезиптер бодаан мен. Сагыш ышкаш чүвөл кайдал, Сарыг-Бел дег хову кайдал. Черден үнүп, дээрден дүжүп келген дег, инектерин кадарчызы кыдыымда кымчы туткан бо хыйланып көстүп келди.

— Чырык хүндүс-ле даг дег инек көрбөс, караң хаптап алган,

кулаң кумнап алган сен бе?

Ам канчаар, думчукка тулганда, бызаа сугжу.

— Буруулуг болдум, акым. Казыраңар дуюун тургузуп берейн — деп, аажок дилеп эгеледим.

— Дораан шагдаа баарым ол. Машина-техника мунуп алгаш, уш-баш чок, ушкү-турбуке ужуктурар, мындыг силен баштыгларны анаа салып амдажытпас мен!

Чаннып, тейлеп-ле тур мен. Шак-даа четкен боор. Ашак адындан дүшкөш, таапкылай берди. Охалай, охалай, оожургазын харын.

Ашактын сеткили чоорту чым-чап келди ышкаш.

— Ам канчаар, оолдуг кижэ оя сөглээр, кыстыг кижэ кыя сөглээр. Мээң аалым мыя бо өрү, ырак эвес. Бастырыпканың казыраң мал болур эвес, эди чажываанда барып ужурулаш, ооң соонда чугаалажыр бис — деп бо.

Оон баргаш, машинам-биле моңадыпканым бертик казырам-ны сокчуп, эддин, кезин союп, кезип эмгелешкен мен.

— Бо оолду күдээ кылып алза, кончуг туттунгур амытан-дыр — деп ашактын аас шаңналын-даа алган мен. Ындыг янзылыг чугаа-биле мээң арнымны каш-даа удаа кы-

зыткан. Кызы та кайда чүези!

Ынчаар-ла ижээнип турувуста, аныяк кыс айттыг челзип келди. Чугаакыры хөлчок, чаражы даңгына-ла!

Кыдырыктыг чараш караа Кылаң дээрде сылдыстар-ла. Кыңгырт кынныр өткүт үнү Кышкы соокта дамырак-ла.

Ол ашак, кадайның уруу болду. Адын Аржаана дээр. Ол хүнден эгелзеш, сеткилим олче ужукталып эгелзэн. Чүрээмни чоорту-ла со-рунза дег, чараш кыс Аржаана хөлзеди берген. Оожум чораан чүрээм ол кезээден эгелзеш, чал-быышталып эгелзэн. Салым кончуг, чаңгыс көрүштен салдыкпайн барган мен. Кежээниң кады кинолаар, кады танцылаар апарган бис. Чоорту Аржаана-биле болчажып-даа эгелзенивисти чажыргаш чоор.

Шыны херек, Аржаанадан чаңгыс базым-даа чарылбастай берген мен. Ол чаңгыс болган частырыгдан салымым ынчаар шийтпир-леттинген. Аржаана-биле аас-кежиктиг, ажы-төлдүг, бай-шыдалдыг чурттап чор бис. Шынап-ла, шын ийин. Чолаачы мен. Аас-кежик ажыл дижи. Алыс черле чөп боор чорду.

Чиңмит ӨӨЛЕТ.

ДЕМИР-ООЛ КЕЖИКТИГНИҢ

хөктүг чугаалары

Кежиктиг артисти оюн-баштак, солун, хөглүг чугааларга аажок сундулуг кижэ-дир деп билгеш, солун чугаа чугаалап бээрин оон дилзэн мен.

Тудуп бажыңнаар чорду

Өггө кожуундан келген сургакчы дарга биле кадарчы чугаалажып олурганнар-дыр.

— Сээң көргүзүглерин эки-дир. Бот-харысалган база бедик. Намга кирип алзыңза чүл?

— Ийе, дарга, ол дугайын бодап чоруур чүве бо. Нам кежигүнү кижэни адак сөөлүндө тудуп бажыңнап каар дээр чорду, але — дээш, кадарчы дүште-даа чок таапкылап олурган дээр.

Бугадан айтырып алыңар

Чүс баш инекке онааштыр чеже бызаа алыр хүлээлгелиг силер? — деп, сургакчы дарга инек кадарчызындан айтырган чүве-дир.

— Дөө турган дөңгүр көк буганы көрүп тур силер бе? — деп, кадарчы удур айтырган.

— Ийе, көрүп тур мен.

— Ооң бодундан айтырып көрүңер, дарга — дээш, өөнче углай басыпкан чүве-дир.

Ооңар дузалавас чүве-дир

Кадарчы өгүнү элзэн каш хоюн бөрү тудуп каан дээр. Партком секретары келгеш, кадарчыны сындыра-ла берген:

— Нам кежигүнү кижэ-дир сен. Чүге бот-харысалганар кудул, чүве тооп көрбөс кижэ сен? — дээш барган.

— Нам, нум деп. Нам сеңээ

дузалаар дээш дептержигеш бержик силер чоп. Дузалавас-даа чүве-дир, сыртык адаанда чыдар-ла-дыр. Дуза чок чүвөңер ап алыңар — дээш, кодан хоюнче басыпкан чүве-дир.

Үш генийниң бирээзи

«Херел» кооперативтин даргазы ажылынга эртенниң-не хурал эрттирер, олурганнарга үй-балай айтырыглар салыр чаңныг кижэ чүве-дир.

— Ады «Н» деп үжүк-биле төнгөн үш гений билер силер бе? Олурганнар шип-ле, шимзэн барган.

— Кай, билбес силер бе? Кончуунарны аа! Билип алыңар: Ленин, Сталин база мен — Эренчин — дээш, дарга басып үнүпкен. Хенертен чир-шоң дүшкен каткыдан бичи контора өпөш дээн ышкаш болган.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ дыңнап бижзэн.

Аяк шайны
аартап ора...

ТООЛЧУРГУ ТЫВАМ КЫЗЫ

Тос-ла чүзүн малы-биле бай-ла чонум Тоолчургу Тыва чуртун каастап чоруур. Хөөмей, сыгыт, каргырааның хоюг үнү Хөөнү кирип, төрзэн черин алгап келген.

Адын мунган, тыва хептиг аныяк кыс Аалчыларын уткуурунче далажып тур. Тывызыксыг тоолдарның маадыры дег, Тывам кызы чоргаар көстүр, таан чараш.

Угун салгаан ужу-чөптү ылгап билер, Улуг-бичи төрөл чонун үнелеп көөр. Алызында Тыва чуртун сайзырадыр Аныяктар бисти солугур салгакчыларывыс.

Сергей ХЕРТЕК.

Сонуургактарга

ДЕМИР АКШАЛАРЖЕ ШИЛЧИЙ БЭЭР

Төп банкының дыңнатканы-биле алырга, 10 рубльдин саазын акшаларын чоорту шак-ла ындыг үнелиг демир (чоостар) акшаларынче шилчидерин планнап турар. А 10 муң рубльдин акшаларын парлаарынче амдызында далашпайн турар. Ынчалза-даа 5 муң рубльдин акшаларын чурттап чон улуг негелделиг ажыглап турар, ол нити саарылганың 34 хуузу ээлеп турар.

ТЕЛЕВИЗОРДА КҮЧҮЛЭЭШКИН

Россияның телевидениезинде делегейде эн-не хөй күчүлээш-кинни болгаш өлүрүшкүннү көр-

гүзүп турар деп, РФ-тин культура сайыды Александр Авдеев ме-деглел кылган. Ооң чугаалап ту-рары-биле алырга, хүннүн-не фе-дералдыг телеканалдарга ор-тумаа-биле 26-29 күчүлээшкынни болгаш өлүрүшкүннү болууш-куннарын көргүзүп турар.

КУШТАР ЧАНЫП КЕЛИР

Чанып келир куштар биске куш гивин эккеп болур деп, Россияның хереклекчилер хайгааралының албаны сагындырылгы медег-лелди кылган. Ынчалза-даа куш гивин кижиден кижэ халдаан таварылга Россияга бүрүткет-тинмээн. Бо грип тыптып келген үеден бээр кижэ айылдыг байдалды тургузуп турар.

УГААДЫГЛАР

Айттыг боорга чорунгур, Амданныг чөм чиртингур.

Булуттуг дээр аязыр, Буян-кежик чалараар.

Чодурааны сыкпас, Чонун човатпас.

Дуруяаның чүчү чидиг, Турамыктың хөңү каржы. Мартын САНДЫЙ-ООЛ.

«Арага ижерги дээрге-ле кижиниң эки
тура-биле сээдеңээр...»

Д.МЕНДЕЛЕЕВ.

ШАГАР САРЫГ АРЫНЫҢ ЧИГИРИ

Арага дугайында чоннуң чамдык чазыгылыг билиглерин

Араганың «ажык-дузанының» дугайында чоннуң соора билип турары дараазында чазыгылыг билиглерин бар:

1. Арагадан кижичылыгы. Чамдык кижилерниң бодалы-биле алырга арага доңган кижини изир-никтирип, чылыктырар онзагай шынарлыг. Ынчангаш оларның бодалы-биле, доңган азы доңуп эгелээн кижичылыгы элээн шыңгы аптар болза, дузалыг болур. Бо эң айылдыг, шын эвес бодал болуп турар! Чүгле 50 грамм хире водка азы коньякты ижерге, кижиниң дамырлары бичи алгып, чылыккан ышкаш апаар. Оон көвүдедирге организмниң чылыг хандырылгасы күштелгеш, кижиниң организми дедир дүрген доңуп, сооп эгелээр.

2. Арага чөмгө хөөн кириер. Бо база кижилерниң шын эвес бодал турары хоралыг бир билишкени болур. Араганы бир бичи дашканы аптарга харын чем чиксээр байдал тыптып келир. Оон улаштыр ижил чиген түнелинде, кижичылыгы уттуп, эмин эрттир чөмненип, араганы база хөйү ижил, кадыкка, чүрек системасынга болгаш ижин-хырынга улуг аар «чүөктү» чүктөдир, оларның ажылын баксырадыр.

3. Арага кижиниң нерв системаны оожургадыр. Бо база бир шын эвес билишкени болур. Оон чылдагааны — араганы ижерге кижиниң угаан-бодалы, медресе органны чорту дөгейленип, чүд-даа чүвөгө оон хамаарылгасы, сонургалы чиде бээрине. А бир эвес араганы кижичылыгы ижилтер болза, эртенинде оон сагыш-сеткили оон-даа дорайтаар. Ындыг байдалдан үнүп алыр дээш ук кижичылыгы каттап база ижер ужурга таваржыр. Түнелинде — алкоголизмче оон дорт базымнарны кылганы ол.

Арагадан чүдээр деп чүл база «баш эмнээр» деп кижилерниң чүнү ыңча деп турарын тодарадып көрөөлөр. Нарколог эмчилерниң тайылбыры-биле элээн шыңгы арага ишкен кижиниң организми дараазында ийи берге байдалга таваржыр: эртем езузу-биле орус

дылда ону дараазында ийи бөлүккө аңгылаар — **1. Похмельный синдром; 2. Общая интоксикация организма.** Бистер, тывалар, ону колдуунда «чүдээр» деп сөс-биле тодарадып турар бис. Бир эвес утказын барымдаалап, ону шын тайылбырлаар дээр болзусса, «**похмельный синдром**» дээрге — «арагалаан соонда баш аарыын чүгле арага-биле эдеринче сундулап, организмниң аңаа чаңчыга бээр» деп тодарадып тайылбырлаар бис. Бо байдал кажан кижичылыгы арага алып, олче кирип эгелээнде азы шуут кире бергенде тыптып келир. Оон аңгыда арага дүрген чаңчыгычал кижилерге ол дорт хамааржыр. Айытканымыс ийиги байдал (**общая интоксикация организма**) дээрге билдингир — кижиниң организмниң арагадан бүгү тала-биле хораннаныры-дыр. Кандыг ийик, шыңгы ишкен сөөлүндө эртенинде кижиниң арны-бажы ыжып, хапыа берген болур, эът-кежи изинээр, бажы бузук-биле дөмөй аарып, угаан-медресе сээдеңимээр, нерв системасы божанадыр сырбаннааш, туруп кылаштарга баш дескинер, аас иштинин амданы ана-бир-ле күске сидиктеп каан-биле дөмөй ажыг, чыдыг. Сагыш-сеткил дугайында чугаалаан-даа херекчок — сактырыңа, бүдүн өртемчей кырында буруулуг чүвө үүлгедип каан дег сен! Араганы ижил алгаш, кезек када сээдеңээриниң база оон алыр «таалалдыг» үнези ындыг кончуг улуг-дур ийин. Мен чамдыктарның арага ишкеш таваржы бээр янзы-бүрү амы-тынга айылдыг «ужуралдарының» дугайында безин чугаалайын тур мен.

Бир эвес кижичылыгы ишкениниң даартазында араан бажын чүгле арага азы пиво-биле эдил алыр азы дүрген эдил алыксаар күзөлдиг апарза, ол айылдыг бир көргүзүкчү болур! Ук кижичылыгы кичээнемес болза, алкоголизмче оон дорт кирип эгелээни ол-дур! Ынчангаш бир эвес ындыг чаңчыл азы сундуну бодуңарга эскерип кагзыңарза, дораан-на эрте дээр арага-биле байырлажыңар!

Ам «адрес» деп кижилерниң ойзу адап алганы черлеринден дү-

не-хүндүс дивейн, бүдүү чажырып, «технар» деп адаарымыс холуп каан кадыкка хоралыг, шынар чок спирт эккеп садып, аңаа байып, акша ажылдап ап, көдээде бөдүүн тыва чонунуң аксы-боксун үзүп, оларның кээргенчиг чаш ажы-төлүнүн караанын чажын «ижип» чоруур кижилерге хамаарыштыр мону чугаалаксаар-дыр мен: «Хүндүлүг «сайгарлыкчылар!» Рынокка чүнү садып, ам бо үеде чүнү-биле акша ажылдап ап болурун «билип» кааныңарны бодаарга, чедишкениң садыгалап, сайгарлып болур улуг салым силерде черле бар-дыр. Ол өөрүнчүг-дур! Ынчалза-даа бодал көрүңер даан! Ийи чүс муң-на хире санныг бичи тыва чонувустун салдымчактарын, кош-кактарын мынчаар кара сагыштап, чүгле хүнүн бодааш, арагаже кирип идиң, аңаа чаңчыктырып, оларның сөөлгү пенсиязын, дузаламчы акшазын, көпөөн «ушту» алпаарыңарга, канчап олар амыдыраарыңар? Чаш ажы-төлүн чүнү-биле олар чөмгөргөрип, хөпкөргөрип? Хилинчээ чок чаштарны кээргөвөс-тир силер бе? Оон орунга силер өске чүнү-даа кылзыңарза, шыдаар-ла болгай силер. Өске бизнестен, сайгарлыр арагадан чүгө чогадып, тып ап болбас силер?! Оон аңгыда ынчаар кижилерниң караанын чажы, түрегдели, ханы-биле холбашкан акшанын соо черле эки болбас деп чүвени бодаар болза эки-дир ийин. Тыва чонувустун: «**Арага-биле ажыг дус ийини садып байырга, адаа аар болур чүвө, алызында алботка, ажы-төлгө соо багай!**» дээн мерген угаанныг сөстөрүн хандыр угаап, кичээнип, бодал көрүңер.

Араганың эки база багай талалары

Ам чугаавыс түнелинде арагага хамаарыштыр оон хөйгө билдингир эки база багай талаларын санап, оларны деңеп көрөөлөр:

Араганың дузалыг бооп болур эки талалары:

1. Байыр-найырга, куда-дойга азы өске-даа улуг-биче байырлалдарга өйчү бодап

ижип алгаш, чоок кижилери, эш-өөрү-биле хөглөп, хөөргө-жирде кижилер ону ажыглаар.

2. Амыдыралга ийи-чаңгыс таваржып келир аар-берге чөлөргө кижилер сагыш-сеткилин оожуктуруп, часкарып бичишпи ижерлер. Хөйү ижерге, сагыш-сеткил улам баксырап дорайтаар, стресс ханылаар.

3. Арагага эм хандызы турузуп база эмчиш чүмези-биле чамдык арагаларның чүгле эм болур хире хензиг дозаны ижил болур. Чүд дээр ийик, хоранны безин хензигни ижерге, эм кылдыр дузалап болур болгай.

4. Элээрде чүвө чугаалап, сеткилин долзуу-биле ажыдып шыдаас кижилерге база ол дузалыг болур. Ындыг кижичылыгы апкаш, эжинге азы өскөргө ишти-хөңүн бо-ла ажыдып чугааланы бээрин билер бис. Ындыглар чүгле хөмчээли эрттир ишпезе эки! Оон бошка үстүнде айытканымыс «арзылаң» чадазынче ол кирип ижилсе, чидүрүп чадажып, чыып чораан энергиязы «чара теп» хөөрөөш, кижиниң аажы-чаңының эң багай талалары көстүп кээп болур. Эртенинде кижичылыгы эңчөк байдалга, кочу-шоотка киргей.

5. Чамдыкта ажык-херек чидүрүп азы диленип, өске кижичылыгы чүвө чугаалажып алыр дээнивиште, чугаа кылып турар кижичылыгы экиргедип, «алдын-доос» чадазынче кирип алыр сорулга-биле ажыглаар-ла болгай бис..

Араганың бачыттыг, «караңгы» багай талалары:

1. Арага — каргыштыг кара кыштерниң суксуну, кижиниң акташкан дайзыны! Ол кижиниң чоок өңүң кылдыр үргүлчү баажыланым, кижини «капкалап» алырыңа белен апарган оон чанында чо-

руур. Аңаа чүгле быжыг тура-соруктуз, бодун чажырып, контрольдап шыдаар кижичылыгы алыспайн баар.

2. Кижичылыгы төрөлгөтөннүң төөгүзүңде арагага дүлдүңгеш, аңаа «дүжүң» өлгөн кижилерниң саны сугга дүшкен кижилерден оранчок көвей деп санаттынар.

3. Арага кижини чүгле кара тамыже тыртар. Арага ишкеш баян, кадымы экижээн азы сөзгөтөн, назыны узаан, хүндүткелли бедээн, депшип ажылдаан чаңгыс-даа кижичылыгы демдеглеттинмээр.

4. Араганың хайы-биле хөй-хөй аныяк-чалымы-даа, улуг-даа кижилер кадымын чидирип, аарып-аржып, назыны кыскалап турарлар.

5. Арага кижини сээдеңгедир, угаан-медреселин баксырадыр. Кем-херек чүлгедиринче, эңчөк, ыядынчыг бажыңар кылырынче чыгаар.

6. Араганың хайы-биле амы-тыныңдан — чаңгыс-ла чурттаар цилег чуртталгазыңдан — эрте чарылган кижилер кайы көвей.

7. Араганың хайы-биле чүс-чүс өг-бүлелер буступ турар. Чарылган ашак-кадайың кээргенчиг чаш ажы-төлүңүң карааның чажы ажыг дустуг кара сугга дөмөй.

Силер-биле үлөжиксээн бодалдарым колдуунда доосту берди. Чогул оларның шуптузун бо чүүлде сиңирип бижидим дээр болзумза, ол ындыг эвес. Чүгө дизе айтырыг — далай дег ханы, Танды дег улуг, дүвүренчиг, хөй талалыг. Чугаалаар болза чүвө-ле хөй. Мээң кылган чамдык түннелдерим, эскериглерим, бодалдарым силерниң сеткиңерге таарышпаан-даа бооп чадаас. Ол ажырбас. Чамдыкта мен ону өжөгээр, мээң дүвүрелим кижилерге дегзин, оларның сагыш-сеткилинге четсин дээш, элээн чидиг кылдыр чугаалагылапканымны миннип каайн.

Багай чүвелер силерден чайлап чорзунам! Бүгү-ле чүвөгө чүгле экини силерге күзөдүм!

— хүлээнип алган мөгелериниң хөрежин хайгаараар;

— мөгө салыкчыларының ажылын хайгаараар;

— мөгелерниң талазында база мөгө салыкчыларын корум-чурум негээр;

— мөгелерниң шын окташканын түнээрде, мөгө салыкчылары-биле кады ажылдажылганы чорудар;

— хөрештин үезин хөмчээр тускай шактыг болур.

XV. Эмчининиң ажылы

1. Маргылдааның эмчининге хамааржыр негелделер:

— мөгелер бүрүткөп турар хүнде азы үеде киржикчилерниң мага-бодун хынаар (кеш аарыглары бар болза, илередир, мөгениң дыргактары узун, чидиг болурун болдурбас), ол ышкаш спортчу арыг-силиг чорукту сагырын мөгелерден негээр;

— маргылдаа эрттирер черлерни хынаар база түннел үндүрер;

— маргылдааже кирибес азы маргылдаадан үндүрер эргелиг (XIV кезектин 1-ги пунктузунда 1-ги чүлдө айыткан барымдааларны сагыры);

— бирги дуза чедиреринге херек эмнер, өске-даа ажыглаар ужуруг херекселдер-биле четчелеттинген турар ужуруг;

— маргылдаа үезинде ажылдаар черин кара туразында каап болбас, улуг кичээнгейлиг болуру оон негеттинер.

ТЫВА ХҮРЕШТИҢ ДҮРҮМНЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА САНАЛДАР

(Уланчызы. Эгези 5-ки арында).

— дүрүмнүн «Хоруглуг аргалар» кезээнде 2.3, 2.4 чүлдөргө айыткан барымдааларны хажытканы дээш;

— дүрүмнүн «Мөгелерниң сагыыр ужуруг байдалдары» кезээнде айыткан 2-8 чедир чүлдөргө айыткан барымдааларны хажытканы дээш.

Тайылбыр: хөрежир эргезин азы маргылдаа уламчылаар эргезин казып хоругурда кол шийткөкчи база оон дузалакчыларының (мөгө салыкчыларының, хайгааракчыларының, токуйлаткан өске шийткөкчилериниң) түннел шийтпирип барымдаалаар.

XII. Мөгелерниң эргелери база хүлээлгелери

1. Амалаарының чуруму: күчүтөн мөгө эң эгезинде амалаар, дараазында чаан мөгө, оон соонда арзылан, начын мөгө дээш, амалап бадыптар.

2. Бедик аттыг мөгелер эге салыгларда аразында амалашпас, амалаар хире мөгелер артапкан барганда 1.1 чүлдө айыткан чурум езугаар амалажып бадар.

3. Бедик аттары-дөмөй, дең эргелиг мөгелерниң аразында мурнай ат чедип алганы

амалаар, бир эвес деңге атты алган таварылгада хары угда амалаар.

4. Мөгелер төлгөге киржир эргелиг азы мөгө салыкчыларының төлгөлээни езугаар хөрешче үнер.

5. Мөгө кижичылыгы ниитизи-биле бир кижичылыгы хөрежип турар үеде 5 минутадан көвүдөвейн эмчи дузанын алыр эргелиг.

XIII. Мөгө салыкчызының хүлээлгези

1. Мөгө салыкчызының албан билер болгаш күүседир ужуруг негелделери:

а) тыва хөрештин дүрүмнерин эки сайгарып билер ужуруг;

б) бедик аттарлыг (күчүтөн, чаан, арзылан, начын) мөгелерниң допчу намдарын шынгаздып, доктаадып алган турар ужуруг;

в) мөгелер олулар черден 5 метр хире черден ырак черге туруп алгаш, мөгезин кыйгытар;

г) мөгениң бөргүн уштуп алырда база кетсирде оң талазынга турар;

д) мөгениң бөргүн андара тудуп болбас, бир чудурукка кетсип алган турар;

е) хөрежип турар мөгелерге улуг чоокшулап болбас, херек үеде хөрешти доктаадып тургузар;

ж) ийи мөгениң окташканын шыны-биле

шиидер, далаш-биле түннел үндүрүп болбас;

з) мөгелер хөрежип турар үеде өскээр чардыгып болбас, харыскалгалыг база кичээнегейлиг турар;

и) хөрештин үезин көөр тускай шактыг болуру албан;

к) маргыштыг таварылгада тыва хөрештин дүрүмүн барымдаалап шийткөкчү бөлүктүн мурнунга бодунуң көрүжүн камгалап туржур эргелиг.

XIV. Хайгааракчының эргелери база хүлээлгелери

1. Хайгааракчы хоочун мөгө хөрежип чораан хөрешти иштинден эки сайгарып билер база дүрүмнү шынгаздып алган кижичылыгы ужуруг:

— маргылдаа эрттирер черлерни хынаарыга киржир эргелиг;

— мөгө салыкчыларындан, мөгелерден хөрештин дүрүмүн сагырын негээр эргелиг;

— шийткөкчилер бөлүүнө шын шийтпирни бадыткаар, бодунуң көрүжүн дүрүм хажытпайн камгалаар эргелиг;

— мөгелерден база салыкчылардан хөреш дүрүмүн сагырын болгаш хажытпазын негээр эргелиг.

2. Хайгааракчының хүлээлгелери:

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалыга база Тыва Республиканың Конституциязының хүнүнге тураскааткан хемчеглерниң планы

Май 1-де

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалыга тураскааткан байырлалдың чыыгы — Национал парк, 11.00 шакта.

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалыга тураскааткан митинг — Арат шөлү, 11.30 шакта.

Байырлалдың концерти — Арат шөлү, 12.00 шакта.

Күш-шылдың үш аңгы хевиринге Тыва Республиканың чемпио-нады — «Автомобилист» спорт залы, 11.00 шакта.

Тыва хүрешке хоочун мөгелер аразына маргылдаа — Кызыл-Мажалык суур, 12.00 шакта.

Театр болгаш эстрада артистериниң киржилгези-биле Култураның болгаш дыштаныл-ганың национал парыгының ажыдыш-кынынга тураскааткан концерт — Култураның болгаш дыштанылганың национал парыгы, 12.00 шакта.

Ат-сураа алгаан билдингир мөгелерниң киржилгези-биле театржыткан көргүзүг «Мөңгө көк дээр мөгелери — театр, хүреш» — «Хүреш» стадиону, 13.00 шакта.

«Частың баштай частыр чечээ, чалыы шаавыс ынакшылы» деп ретро-шлягер концерти — Улусчу чогадылга бажыны, 15.00 база 18.00 шактарда.

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы — Май 1-ге тураскааткан байырлал концерти — Тываның күрүне филармониязы, 17.00 шакта.

СПИД-ке удур төптүн, венеролог, нарко-диспансер эмчилериниң киржилгези-биле «Амыдыралдың кадык омур-хевири дээш бис» деп аныктар дискотекасы — Советтик Тываның 5 чылы аттыг стадион, 20.00 шакта.

Май 1-3-те

Частың болгаш Күш-ажылдың байыр-лалыга тураскааткан команда аайы-биле Тыва Республиканың бирги чери дээш шыдыраа маргылдаа — «Мерзе» шыдыраа клубу, 10.00 шакта.

Май 2-де

Култураның болгаш дыштаныл-ганың национал парыгының шаңналы дээш шыдыраага маргылдаалар —

Култураның болгаш дыштанылганың национал парыгының шыдыраа клубу, 10.00 шакта.

Аныктар чылынга тураскааткан Кызыл хоорайның күш-ажылчы коллективтеринде ажылчы аныктарының аразына «Хөглүг старттар» деп маргылдаа — Советтик Тываның 5 чылы аттыг стадион, 11.00 шакта.

Май 3-те

Амгы үениң танцыларының «Старти-нейджер-2009» мөөрейиниң «Чуртталга дээш танцыла» деп конкурсу — Улусчу чогадылга бажыны, 10.00 база 16.00 шактарда.

Май 4-7-де

Анык күүседикчилер болгаш чогадыкчы коллективтер аразына «Азияның төвүнде классик-шоу» деп регионнар аразының фести-валь-конкурсу — Улусчу чогадылга бажыны, Р.Кенденбиль аттыг республиканың уран чүүл школазы, 12.00 шакта.

Май 6-да

Тываның төөгүзүңге болгаш Тыва Республи-каның Үндезин хоойлузунга тураскааткан доку-менталдыг кинолар көргүзүү — «Отчугаш» кинотеатры, 10.00 база 14.00 шактарда.

«Авам, ачам база мен — спортчу өг-бүле бис» деп култура-массалыг хемчеглер — Култураның болгаш дыштанылганың национал парыгының төп шөлү - 11.00 шакта.

«Тыва Республиканың күрүне симво-ликасы» деп чагыглар езугаар темалыг экскурсия — Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң 3-кү кабыдында 1-ги зал.

КИЖИЛЕРНИҢ ХУУЗУНДА ЧЕДИП АЛГАН ӨНЧҮЗҮН КАМГАЛААРЫ

Кижилерниң хуузуна чедип алган өнчүзүнүң эргезин камгалаары Сибирьниң каайлы органнарының ажыл-чо-рудулгазының бир кол угланышкыны болуп артып турар.

2009 чылдың 1-ги кварталында Сибирьниң каайлы органнарының каайлы эргелелдери 56 613 санныг контрафактылыг продукцияларны илередип тыпкан.

Барааннарның демдектерин хоойлуга чөрүштүр ажылгаанының дугайында болгаш автор болгаш холушак эргени хажытканы-биле холбашкан черектер талазы-биле 2009 чылдың айыттыгын үзүндө туттурган барааннарның кол бөлүңгө, дараазында барааннар ха-мааржы: кондитер кылыглары, балыктаар сырткыштар, косме-тика черекселдери, идик-хеп аймаа, ойнаарактар, кештен кылган кылыг-лар (соталыг телефоннар дерилге-лери, акша хаптары болгаш оон-даа

өске чүүлдер) чемгерикчи эле-ментилер, алкоголь продукциязы болгаш оон-даа өске чүүлдер.

Кижилерниң хуузуна чедип алганы өнчүзүнүң эргезин камга-лаарының контролон хандыра-рынче угландырган идепкейлиг ажылды Тываның каайлы ажылдак-чылары чорудуп турар. 2008 чылда Тываның каайлы ажылдакчылары республиканың садыглар черлерин хынаанының түңнелинде, 2,5 муң санныг контрафактылыг даштыкы барааннарны тодараткан болгаш хавырган. Ол колдуунда спортчу хептер болгаш идиктер бооп турар.

2009 чылдың бирги кварталында «Adidas» деп демдек-биле марка-лаан барааннар болгаш DVD-дис-

килер, спортчу идик-хептер ай-маанга 118 санныг контрафактылыг продукцияны тодараткан болгаш хавырган. РФ-тиң кызыгаар каай-лызын таварыштыр ол барааннар-ны эрттиргениниң документизи чок болуп турар болгаш контрафакты-лыг продукцияны сайгарарын бот-тандырып турар кижилерге каайлы-ның талазындан харысалгага онаар аргазы чок болганы-биле, оларга хамаарыштыр информация-ны болгаш документилерни Рос-сияның Административтик корум-чурум үрээшкениниң кодекзиниң 14.10 чүүлүндө көрдүнгени-биле ол кижилерни административтик ха-рысалгага онаары-биле Кызыл хоорайның ИХЗ-че чоруткан.

Наталья МОНГУШ, Тыва каайлының хей-ниити-биле харылзаа тудар талазы-биле специалисти.

Байыр чедиришкени

Тываның өрттен камгалал алба-нының хоочуннары болгаш ажил-дакчылары!

Силерниң профессионал ба-йырларың-биле болгаш өрт ал-банының тургустунганындан бээр 360 чылы-биле сеткилдин ханы-зындан байыр чедирип тур мен!

Өрт албанының тургустунуп келир эгезин салган Алексей Ми-хайлович хаанның «Хоорай чаагай албанының дугайында чагыы» чы-рыкче үнгениндан бээр кижиге тө-релгетениң амыдыралында дыка хөй чүүлдер өскерилген. Өрт-кам-галалы албанының тургузуу, оон техниктиг хандырылганы болгаш чурттуң хей-ниити политиктиг тур-гузуу чагыс звес катап өскерлип турган. Ынчалза-даа кижилерниң амы-тыны дээш от-көске бир ду-гаар халый бээр кижилерге херег-лели кезээде өскерилбес.

Өскениң бергезинге дораан дузалап келир, бедик мергежилдиг, шиитпирлиг болгаш дидим чоруу-биле өрт албанының ажилдакчы-

лары хамаатыларның хүндүткелин чаалап ап, шылгарап чорааннар.

Оттуң олчаа болбаан он-он камгалаттыг кижилер, дыка хөй материалдыг өнчү-эт Тываның өртчүлериниң үүжезинде. Оларның дыка хөй «Өртке дидим чоруу дээш» болгаш «Когарааннарны камгалааны дээш» деп медаль-дарны эдилеп чоруурлар.

Тываның хоорайларының бол-гаш суурларының чурттакчы чону тургустунуп келген айыыл-халапка удур чаңгыс-чаңгыс артпас бис: бир дугаар кыйгы-биле чедип келгеш дузалаар кижилер бар деп чүвени медегер билерлер.

Юбилейиңер хүнүндө болгаш профессионал байырларыңарда бэйжыг кадыкшылды, улуг аас-кежикти, чаагай чорукту болгаш ажил-ижиңерге чедишкениңерни база чөңнериңер курга болурун күзедим!

Тыва Республиканың Чазаа-ның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Төрүттүңер хунүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс, 11 санныг кады төрээр-нериниң улуг угбазы, күш-ажылдың хоочуну Матпаа Монгушова БАЗЫР-ООЛ май 1-де 70 харлаар.

Ававыс үр үениң иштинде Өвүр кожуунуң «Торгалыг», «Ак-Чыраа» совхозтарына улуг бухгал-терлеп, үр-түнелдиг ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, хуузуңда малын тудуп, ногаа, картошка тарып, өстүрүп орат. Ачавыс Дамдын Найгын-оол (бижикчи, корреспондент)-биле эп-найыралдыг чурттап чордулар. Ачавыс аравыста чок болгандан бээр 12 чыл болду. Ава-ачавыс номчуттунарыңа кончуг ынак улус. Ававыс — ол-ла хевээр «Шын» солунуң доктаамал номчукчузу, чагыкчызы. Чагыдылга чок олуруп шыдавас: «Шынны» 50 чыл чагыдып номчуп чор мен» дээр кижиге. Аңаа немей «ЗОЖ» (амыдыралдың кадык омур-хевири) журналды 10 чыл чагыдып ап, ону чыл аайы-биле көктөп алган орат. Эм оъттар-биле ханды, эмнер кылырын, эмненирин кончуг сүмелээр кижиге. Ававыс кончуг шевер, даараныр. Тыва тоннарны хураган кежи-даа-биле, хөвөөңеп-даа даараар. Амга чедир чараш хептерни, хөрөктээштерни даарап орат. Уруглары бистер база ававысты дөзеп, дааранырыңа, тыва хептер даараарыңа кончуг ынак бис.

Ававыс Матпаа Монгушова — 2 кызының ынак авазы, 7 уйнуктарының эңерелдиг кырган-авазы, 10 кады төрээрнериниң улуг угбазы. Хөй төрелдериниң улуг өгбеси. Ынчангаш эргим ававыска, кырган-ававыска, улуг өгбөвиске 70 харлаан юбилейин таварыштыр байырывысты чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, чаагай кежик-чолду, хей-ады, сүлдөз кезээде бедик, ажы-төлүнүн, дөргүл-төрелдериниң аразына ам-даа хөй чыл чурттап чоруурун чүрээвистиң ханызындан күзедивис.

Уруглары, күдээлери, уйнуктары, кады төрээрнери, хөй санныг төрелдери.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитеттери Тыва Республиканың Санажылга палатазының даргазының оралакчызының албан-дужаалыңа киржир кандидатураларының аразына конкурсту 2009 чылдың апрель 30-ден май 15-ке чедир чарлап тур.

Харылзажыр телефоннар: 2-40-53; 2-39-75, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, каб.118.

(Солунуң дараазында номери май 5-те үнер).

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyn@tuva.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдист—2-18-10, култура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, окулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8960. Чагыг 48. Номерни парлагаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туржу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.